Jizzakh State Pedagogical Institute

Journal of Preschool Education

The faculty of pre-school education

TILSHUNOSLIKDA SO'ZNING LEKSIK-GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Eshpo'latova Shahlo
Ergasheva Madina
Turdaliyeva O'q'iloy
Komiljonova Xurshida

Anotatsiya : Erkin birikmalar haqida tushuncha .turg'un birikmalar haqida malumot.tilshunoslikda turg'un birikmalar .so'zlarning leksik grammatik jihati.turg'un uyushmalar haqida tushuncha

Kalit so'z:e birikma .turg'un birikma .semantik va grammatik aloqa .grammatik tushuncha.turg'un uyushma

Tilda har bir so'z o'zining leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Bu xususi-yatni so'z birikmalariga nisbatan ham aytish mumkin. So'zlar va so'z birikmalari ma'lum usullar bilan birikadi. Bu grammatik abstraksiyaning natijasidir.Ikki yoki undan ortiq mustaqil leksik ma'noli so'zlarning ma'no va grammatik jihatdan munosabatga kirishishi va atash vazifasini bajarishi asosida hosil bo'lgan sintaktik qurilmaga so'z birikmasi deyiladi. Ta'rifdan ko'rinadiki, so'z birikmasida grammatikaning yordami bilan leksik ma'nolar munosabati vujudga keladi va shu yo'l bilan murakkab tushunchalar hosil bo'ladi. Masalan, Qizil Va Qalam so'zlar tobelanish orqali o'zaro birikib,qizil Qalam tipidagi murakkab tushuncha hosil bo'ladi.

Erkin birikmalari. So'zlar ko'pincha o'z mustaqilligini saqlagan holda birikib keladi. So'zlar-ning bunday birikishi nutq jarayonining o'zida sodir bo'ladi va ular erkin birikmalari deb yuritiladi.Masalan:"Bahorning mayin shabadasi daraxt shoxlarini tebratdi" gapida bahorning shabadasi, mayin shabada,daraxt shoxlari, shoxlarini tebrat-moq, shabadasi tebratdi kabi beshta erkin so'z birikmasi mavjud. So'zlarning kunday erkin birikmalar hosil qilish qoidalari.

«Sintaksis»ning o'rganish obyekti hisoblanadi. Turg'un birikmalari tilda shunday birikmalar ham borki, ularning tarkibidagi so'zlar o'rtasida semantik-grammatik aloqa sezilmaydi, chunki bunda birikmalar aynan shu nutq jarayonida yaratilmay, tilida avvaldandan bir butun holda mavjud bo'ladi. Ular shu holatda tarkibidagi

so'zlarning mavjud ma'no markaziga birlashadi va so'zga teng bir ma'no anglatishga xoslanadi. Shuning uchun ular so'zlarning turg'un birikmalari deb nomlanadi. Masalan:"Ular bir yoqadan bosh chiqarib mehnat qiladilar gapida «bir yoqadan bosh chiqarmoq» birikmasi turg'un birikmadir, chunki uning tarkibidagi so'zlar yaxlit holda murakkab birikmani tashkil qilgan. Shunga ko'ra bu birikma, tarkibidagi so'zlarning miqdoridan qat'iy nazar, bir leksik tushunchani anglatgan va gapda ham bir sintatik bo'lak vazifasida kelgan.

So'zlar ko'pincha o'z mustaqilligini saqlagan holda birikib keladi. So'zlar-ning bunday birikishi nutq jarayonining o'zida sodir bo'ladi va ular erkin birikmalar deb yuritiladi.

Masalan, Bahorning mayin shabadasi daraxt shoxlarini tebratdi gapida bahorning shabadasi, mayin shabada, daraxt shoxlari, shoxlarini tebrat-moq, shabadasi tebratdi kabi beshta erkin so'z birikmasi mavjud. So'zlarning bunday erkin birikmalar hosil qilish qoidalari «Sintaksis»ning o'rganish obyekti hisoblanadi.

Tilda shunday birikmalar ham borki, ularning tarkibidagi so'zlar o'rtasida semantik-grammatik aloqa sezilmaydi, chunki bunday birikmalar aynan shu nutq jarayonida yaratilmay, tilda avvaldandan bir butun holda mavjud bo'ladi. Ular shu holatda tarkibidagi so'zlarning mavjud ma'no markaziga birlashadi va so'zga teng bir ma'no anglatishga xoslanadi. Shuning uchun ular so'zlarning turg'un birikmalari deb nomlanadi. Masalan, Ular bir yoqadan bosh chiqarib mehnat qiladilar gapida «bir yoqadan bosh chiqarmoq» birikmasi turg'un birikmadir, chunki uning tarkibidagi so'zlar yaxlit holda murakkab birikmani tashkil qilgan. Shunga ko'ra bu birikma, tarkibidagi so'zlarning miqdoridan qat'iy nazar, bir leksik tushunchani anglatgan va gapda ham bir sintatik bo'lak vazifasida kelgan.

So'zlarning turg'un birikmalari tilshunoslikninng alohida sohasi – frazeo-logiyaning tekshirish ob'yekti.So'zlarning turg'un birikmasi hamma vaqt so'z birikmasiga emas, balki gapga teng ham bo'lishi mumkin: Sichqonning ini ming

tanga bo'ladi, Og'zing qani desa, qulog'ini ko'rsatadi kabi. Ko'rinadiki, faqat so'zlar birikmasi emas, balki gaplar ham erkin va turg'un bo'lar ekan. Shuning uchun turg'un birikmalarni birikmaga teng turg'un uyushmalar va gapga teng turg'un uyushmalar tarzida ikkiga ajratish mumkin. Turg'un uyushmalar atamasining ma'nosi turg'un so'z birikmalarining ma'nosidan keng. Chunki turg'un uyushmalarga yog' tushsa yalaguday, qovog'idan qor yog'adi kabi qo'shilmalar bilan birga kuchiga kuch qo'shildi, zangori kema kapitani, viloyat paxta banki, Termiz davlat universiteti, Termiz akademik litseyi kabi turg'un uyushmalar ham kiradi.

So'zlarning erkin va turg'un uyushmalari. Tilda har bir so'z o'zining leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Bu xususi-yatni so'z birikmalariga nisbatan ham aytish mumkin. So'zlar va so'z birikmalari ma'lum usullar bilan birikadi. Bu grammatik abstraksiyaning natijasidir.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil leksik ma'noli so'zlarning ma'no va grammatik jihatdan munosabatga kirishishi va atash vazifasini bajarishi asosida hosil bo'lgan sintaktik qurilmaga so'z birikmasi deyiladi. Ta'rifdan ko'rinadiki, so'z birikmasida grammatikaning yordami bilan leksik ma'nolar munosabati vujudga keladi va shu yo'l bilan murakkab tushunchalar hosil bo'ladi. Masalan, qizil va qalam so'zlari tobelanish orqali o'zaro birikib, qizil qalam tipidagi murakkab tushuncha hosil bo'ladi.Tilda shunday birikmalar ham borki, ularning tarkibidagi so'zlar o'rtasida semantik-grammatik aloqa sezilmaydi, chunki bunday birikmalar aynan shu nutq jarayonida yaratilmay, tilda avvaldandan bir butun holda mavjud bo'ladi. Ular shu holatda tarkibidagi so'zlarning mavjud ma'no markaziga birlashadi va so'zga teng bir ma'no anglatishga xoslanadi. Shuning uchun ular so'zlarning turg'un birikmalari deb nomlanadi. Masalan, Ular bir yoqadan bosh chiqarib mehnat qiladilar gapida «bir yoqadan bosh chiqarmoq» birikmasi turg'un birikmadir, chunki uning tarkibidagi so'zlar yaxlit holda murakkab birikmani tashkil qilgan. Shunga ko'ra bu birikma, tarkibidagi so'zlarning miqdoridan qat'iy nazar, bir leksik tushunchani anglatgan va gapda ham bir sintatik bo'lak vazifasida kelgan.

So’zlarning turg’un birikmalari tilshunoslikninng alohida sohasi – frazeologiyaning tekshirish ob’yekti.

So’zlarning turg’un birikmasi hamma vaqt so’z birikmasiga emas, balki gapga teng ham bo’lishi mumkin: Sichqonning ini ming tanga bo’ladi, Og’zing qani desa, qulog’ini ko’rsatadi kabi. Ko’rinadiki, faqat so’zlar birikmasi emas, balki gaplar ham erkin va turg’un bo’lar ekan. Shuning uchun turg’un birikmalarni birikmaga teng turg’un uyushmalar va gapga teng turg’un uyushmalar tarzida ikkiga ajratish mumkin. Turg’un uyushmalar atamasining ma’nosi turg’un so’z birikmalarining ma’nosidan keng. Chunki turg’un uyushmalarga yog’ tushsa yalaguday, qovog’idan qor yog’adi kabi qo’shilmalar bilan birga kuchiga kuch qo’shildi, zangori kema kapitani, viloyat paxta banki, Termiz davlat universiteti, Termiz akademik litseyi kabi turg’un uyushmalar ham kiradi.

Keltirilgan misollardan ko’rinadiki, ularning barchasi turg’un uyushmalar, lekin ularning ma’nolarida farq bor: bu uyushmalarning ba’zilari o’z ma’no-larida bo’lsa, ba’zilari ko’chma ma’nolidir. Shuning uchun bunday uyushma-lar ma’no va birikuviga ko’ra ikkiga ajratiladi:

To’g’ri ma’noli turg’un uyushmalar.

Ko’chma ma’noli turg’un uyushmalar.

To’g’ri ma’noli turg’un uyushmalar. Turg’un uyushmalarning bu turi ikki yoki undan ortiq mustaqil so’zlarning birikuvidan tuzilib, bir sintaktik-semantik butunlikni, yaxlitlikni tashkil qilgan lug’aviy birliklardir. Bu uyushmalarning xarakterli tomoni shundaki, uyushma tarkibidagi kompo-nentlar o’zaro bog’lanib, bir butunlikni tashkil qiladi va nominativ ma’no ifodalovchi turg’un birikmalardan iborat bo’ladi.

To’g’ri ma’noli turg’un uyushmalar sirasiga qo’shma so’zlar, leksikalizatsiyalashgan so’zlar va birikma atamalarni kiritish mumkin. Ma’lumki, so’z yasash turlaridan biri yasamalarni leksik-sintaktik usul bilan hosil qilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbek tili grammatikasi. G‘. Abdurahmonov 1972-610 b.

2.Mengliyev B.R. Hozirgi o‘zbek tili. Morfemika. Qarshi-2005

3.O‘zbekiston molliy ensiklopediyasi (2000-2005)

4.Tilshunoslikka kirish. Qo’llanma. Xolmonova Z.T 2000